

- человек и его наследие. / Роберт Френсис Тафт / Пер. с англ. С. Голованов. / Тафт Р.Ф. Статьи. Том 2. Литургика. Омск: Голованов, 2011. С. 311-350.
13. Шмеман А. Введение в литургическое богословие. / Александр Шмеман / Париж: YMCA-Press, 1961 (2-е вид.: Киев: Пролог, 2003. — 318 с.).
14. Шмеман А. За життя світу: Таїнства і православ'я. / Александр Шмеман / Пер. Р. Скакун, передмова і наук. ред. П. Галадза. Львів: Видавництво УКУ, 2009. 211 с.
15. Шмеман А. Литургическое богословие: заметки о методе (1981). / Александр Шмеман // Шмеман А. Литургия и Предание. Киев: Пролог, 2005. С. 165-174.
16. Шмеман О. Великий піст. / Олександр Шмеман / Київ: Центр православної книги, 2005. 192 с.
17. Шмеман О. Євхаристія: Таїнство Царства. / Олександр Шмеман / Пер. з рос. Т. Ризун. Львів: Свічадо, 2007. 272 с.
18. Шульц Г. Й. Візантійська літургія: Свідчення віри та значення символів. / Ганс Йоахим Шульц / Пер. з нім. С. Матіяш. Львів: Свічадо, 2002. 240 с.
19. Bouyer L. Liturgical Piety. / Louis Bouyer / University of Notre Dame Press, 1978. 284 p.
20. Fagerberg D. W. Theologia Prima. What is Liturgical Theology? / David W. Fagerberg / Chicago: Hillenbrand Books, 2004. 244 p.
21. Fisch T. Schmemmann's Theological Contribution to the Liturgical Renewal of the Churches. / Thomas Fisch // Fisch T., ed. Liturgy and Tradition. Theological Reflections of Alexander Schmemmann. Crestwood, New York: St Vladimir's Seminary Press, 1990. P. 1-10.
22. Hjälm M. Liberation of the Ecclesia: The Unfinished Project of Liturgical Theology. / Michael Hjälm / Södertälje (Sweden): Anastasis Media, 2011. 336 p.
23. Mills W. C. Church, World, and Kingdom: The Eucharistic Foundation of Alexander Schmemmann's Pastoral Theology. / William C. Mills / Chicago: Hillenbrand Books, 2012. 130 p.

УДК 282

Христокін Г.В.

Університет державної фіскальної служби України

КУЛЬТУРНІ ФОРМИ БУТТЯ ТЕОЛОГІЇ: РЕЛІГІЄЗНАВЧО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Автор підкреслює, що теологія в сучасному плюралістичному дискурсі, є універсальною формою, що може адаптуватися до самих різних явищ культури – міфу, поезії, мистецтва, моралі, філософії, науки, права, політики, містики. Синтез з певними культурними сферами обумовив багатоманітність форм теології: моральної, художньо-символічної, наративної, філософської, наукової, політичної, містичної. Таким чином, теологія є універсальним метадискурсом здатним адаптуватися до історичних форм буття культури і виявити універсальну для всіх культур та релігій типологію теологій.

Ключові слова: *теологія, релігійний дискурс, культурна форма теології, моральна теологія, художньо-символічна теологія, наративна теологія, філософська теологія, наукова теологія, політична теологія, містична теологія.*

Христокин Г.В. Культурные формы бытия теологии: религиозно-философский анализ Автор подчеркивает, что теология в современном плюралистическом дискурсе, является универсальной формой, может адаптироваться к самым разным явлениям культуры - мифу, поэзии, искусству, морали, философии, науке, праву, политике, мистике. Синтез с определенными культурными сферами обусловил многообразие форм теологии: моральной, художественно-символической, нарративной, философской, научной, политической, мистической. Таким образом, теология является универсальным метадискурсом, способным адаптироваться к историческим формам бытия культуры и выявить универсальную для всех культур и религий типологию теологии.

Ключевые слова: теология, религиозный дискурс, культурная форма теологии, моральная теология, художественно-символическая теология, нарративная теология, философская теология, научная теология, политическая теология, мистическая теология.

Khristokin G. Cultural forms of being of theology: Religious and philosophical analysis

The Khristokin emphasizes that theology in modern pluralistic discourse is a universal form that can adapt to the most different cultural phenomena - myth, poetry, art, morals, philosophy, science, law, politics, mysticism. Synthesis with certain cultural spheres has caused a variety of forms of theology: moral, artistic and symbolic, narrative, philosophical, scientific, political, and mystical. Thus, theology is a universal metadiscourse able to adapt to the historical forms of being of culture and to identify the universal typology of theologies for all cultures and religions.

Key words: theology, religious discourse, cultural form of theology, moral theology, artistic and symbolic theology, narrative theology, philosophical theology, scientific theology, political theology, mystical theology.

Дослідження теології є надзвичайно актуальним завданням сучасної філософії релігії та філософського релігієзнавства. Адже вона суттєво вплинула на розвиток європейської культури, є постійним фактором релігійних вчень, активно приймає участь в інтелектуальних дискусіях, породжуючи усе нові свої форми. Завжди на часі розгляд важливих питань щодо природи, різноманітності форм, методів теології, її культурно-історичної, жанрової специфіки. Дискусійним залишається питання про межі, критерії та ознаки теології.

Одне з самих продуманих визначень теології запропонував С. Аверінцев - це «учення про Бога, побудоване в логічних формах ідеалістичної спекуляції на основі тестів, що сприймаються як свідчення Бога про Самого Себе, чи Одкровення» [1, с. 434]. Тим самим теологія постає переважно різновидом релігійного дискурсу – спеціальною мовою про Бога. Але чому навіть в межах однієї конфесії ми зустрічаємо різні її форми, підходи й оцінки можливостей та меж теології? А з іншого боку, чому навіть в абсолютно протилежних релігіях ми бачимо прямі аналогії між теологіями? Як це залежить від пануючої традиції, або культурних впливів? Врешті як культура визначає специфіку теології?

Проблема культурних впливів на теологію недостатньо вивчена у вітчизняному релігієзнавстві. Дослідники, переважно, розглядають історичні та конфесійні форми теології, що визначаються її релігійним змістом чи функціями. Зокрема, вказують на три класичних форми християнської теології: природну теологію, теологію одкровення та містичну теологію [22]. Але виділення лише трьох форм теології ставить їх класифікацію в пряму залежність від змісту і характеру одкровення (природного, надприродного, містичного), що значно спрощує можливості теологічного дискурсу. В християнстві прийнято структурно виділяти наступні різновиди богослов'я: систематичне, догматичне, апологетичне, порівняльне, пастирське, моральне, біблійне, історичне [6, с. 324]. Але розглянуті різновиди теології, не властиві нехристиянським релігіям.

Крім конфесійних визначень, теологію можна класифікувати за її характером. Тоді вона буває відкритою та закритою, ліберальною та консервативною, фундаменталістською та модерністською. Відповідно до методів, які вона використовує, теологія може бути інтелектуалістичною, фідеїстичною та емпіричною, дискурсивною та досвідною, теоретичною та практичною. Нарешті, теологія може бути конфесійною та позаконфесійною, церковною та публічною [6; 7; 21]. Але наведені класифікації недостатні для релігієзнавчо-філософського чи навіть культурно-історичного вивчення теології. Бо остання не є явищем суто релігійно-конфесійним, вона є явищем духовної культури, раціонально-філософським феноменом. І тому ми маємо усі підстави вивчати теологію як автономну область духовної та інтелектуальної культури, поряд з філософією та наукою. Саме тому розглянуті моделі потребують переосмислення і доповнення у зв'язку з прагненням осмислити теологію як культурний феномен та універсальний метадискурс [23; 24].

На нашу думку, теологія може поділитися не лише за змістом, функціями, але й за своєю культурною формою. Завдання нашого дослідження і полягає в тому, щоб простежити форми залежності теології від культурного середовища в якому вона перебуває. Метою дослідження буде аналіз проблеми впливу культури на теологію, виявлення її «культурних форм», як універсальних конфігурацій, які можуть виникати незалежно від типу і характеру релігії.

Аналіз існуючих визначень теології показує, що не лише серед теологів, але й серед науковців панує певний стереотип сприймати теологію лише як теїстичне вчення про Бога, а її структуру ототожнювати з структурою теології як науки. Але чим є теологія для релігієзнавця? Напевно різновидом релігійного дискурсу, систематичним викладом віровчення певної релігії. Академічний дослідник враховує самооцінку і претензії теїстичних релігій, але ставить їх в рівні умови з іншими типами релігій. Він приймає існуючі в релігіях варіанти структур їх віровчення, але може висувати власні концепти теології, як моделі для аналізу релігійної свідомості й знання [19].

Широкому загалу науковців вже відомі варіанти поділу теології на основі певної культурно-історичної ознаки. Найбільш універсальною класифікацією теології є її поділ в залежності від глобальних періодів історичного розвитку людства - домодерн, модерн та постмодерн, або докласичний, класичний, некласичний та постнекласичний періоди. Відповідно, теологія може бути домодерною, модерною та постмодерною, або докласичною, класичною, некласичною та постнекласичною. В межах кожного з цих періодів, в свою чергу, виділяються специфічні різновиди теології залежні від культурно-

історичних регіонів та етапів. Теологія там набуває відповідних особливостей, характерних для доби. І в залежності від прийнятої нами періодизації основних епох культурно-історичного розвитку людства ми говоримо про теологію Сходу та Заходу; китайську, індійську, античну, середньовічну, ренесансну, сучасну чи постсучасну теології; грецьку, німецьку, візантійську чи українську теології.

Відповідно з врахуванням глобальних періодів та особливостей епох, можна говорити про *історичну типологію теології*. На прикладі Заходу можна виділити домодерні античну, середньовічну та ренесансну теології. Вони, в свою чергу, поділяються, в залежності від періодів розвитку кожної епохи, на античну класичну та елліністичну теологію; східно і західно патристичну; візантійську та схоластичну теології.

Приймаючи вищезазначені культурно-історичні класифікації теології, ми спробуємо запропонувати таку її типологію, яка б не залежала від її історичних та конфесійних форм. Адже там де історик теології лише її історичні форми, там де теолог говорить про її конфесійні форми, там філософ релігії має побачити її універсальні культурні форми. Ми переконані, що культура є єдиною дійсною формою і засобом виразу теології. В межах культури виділяються своєрідні духовні сфери як достатньо автономні інтегратори і джерела культурних сенсів. Серед таких культурних сфер виділяються міф, релігія, наука, мистецтво, мораль, право, ідеологія, філософія, тощо. Кожна з них має особливу мову, систему категорій, знань, смислів та цінностей, кожна сфера створює достатньо цілісну систему уявлень, картину світу, або навіть самостійний світогляд.

В іншій статті ми запропонували поставити визначення «основних форм буття філософії в залежність від певних сфер культури в межах яких вона себе проявляє» [18]. Тоді було встановлено, що філософія може набувати різних форм свого культурного буття – філософського мистецтва, філософської теології, політичної філософії (ідеології), наукової філософії (натурфілософії), метафізики, моралізаторства, філософської містики та інших. Так як теологія, подібно до філософії, є універсальним метадискурсом [19; 23], і так як вона присутня в певній культурі, то вона набуває різних форм власного культурного буття. Розглянемо варіанти зв'язку теології з сферами культури.

Справді, теологія є універсальним і вкрай гнучким явищем культурного буття, здатним створювати синтези з іншими сферами духовної культури, вона може їх використовувати як засоби виразу власного буття, споріднюватися з ними, набувати їхньої форми. Але при цьому вона ніколи повністю з ними не отожднюється. Теологія не стає міфом, мистецтвом, ідеологією чи наукою. Загалом можна встановити поняття «*культурної форми теології*», яка виникає в результаті інтеграції релігійного мислення з певною духовною сферою культури, і утворює цілісний мовно-смысловий дискурс, який становить оригінальну форму буття теологічного знання.

Що ж таке теологія як така? У чому полягає її *інваріантна сутність*? Як зазначає В. Шохін, теологія «з точки зору культурного аргіогі – це теоретична рефлексія релігійної свідомості, об'єктами якої є головні складові існування релігійного індивіда і тієї релігійної спільноти, якій він належить» [25, с. 19]. Але на відміну від філософії, яка так само є метадискурсом про граничні підстави буття й пізнання, теологія зосереджена переважно на абсолютизації та догматизації цих підстав [23]. Ще одне універсальне визначення теології приводить Ю. Кімелєв: «Теологія є причетний, чи залучений,

систематизований теоретичний роздум про зміст і характер релігійної віри» [6, с. 323]. Тому, теологія встановлює відношення людини до абсолютного буття. В своєму розвиненому вигляді теологія є ідеалістичною спекуляцією та метафізикою, і в цьому вона схожа на філософію [1, с. 437].

Але крім своєї основної форми, теологія, як і філософія, має інші *форми свого культурного буття*. Найперша і найпростіша форма теології виникає в результаті прагнення людини дійти абсолютної істини та вищої мудрості. Такий пошук породжує *богодумання*, яке властиве чи не кожному з нас. Коли ми замислюємося над власним життям і намагаємося збагнути його вищу причину, ми елементарно теологічно мислимо.

Продовження цього пошуку з використанням уяви та міфів породжує явище *тео-міфології*, яке було максимально розвинене в первісних та стародавніх культурах. В основі суспільної свідомості кожного народу лежить певний *тео-міф* – глобальна космогонія і теогонія - події створення світу богами, які визначають культурні архетипи народів на багато століть в перед. І тут згадуються книги Буття та Апокаліпсису, Махабхарати, а також оповіді про історію богів Гесіода та Гомера. Цікаво, що і тепер людство продовжує шукати велику історію свого виникнення, але вже через мистецтво (фентезі).

Очевидним продовженням релігійних пошуків абсолютного виступає *тео-естетика*. Якщо богослов обирає поетичний жанр для виразу та опису своїх релігійних уявлень, то він розвиває *поетичну теологію*. Художні засоби, самі по собі, не обов'язково є релігійними, але вони напрочуд вдало допомагають зобразити переживання й уявлення богослова. Достатньо згадати про теологічну поезію Григорія Богослова, Йоана Дамаскіна, Романа Солодкоспівця чи українських авторів Дмитра Туптала, Івана Максимовича, Григорія Сковороди. Напрочуд вдалими і глибокими прикладом *тео-мистецтва* є іконошанування, цей умогляд в красках. Достатньо поглянути на релігійні зображення різних релігій, щоб переконатися в глибокій їх духовній та богословській символіці.

Не варто забувати загалом про релігійну літературу, як різновид теології, а зокрема про явище художньої *тео-літератури*, що найкраще виявилася у творчості Ф. Достоєвського, Т. Мана, К. Льюїса, Р. Тагора та Д. Буньяна. В своїй творчості вони реалізовували справжній пошук вищої духовної мудрості.

Якщо релігійний мислитель обирає певну метаоповідь, глобальний історичний наратив, він розвиває *історичну теологію*. Фактично будь яка оповідь богослова є наративною, бо покладає в основу уявлення про священну історію, певний незмінний порядок речей чи есхатологічну перспективу. В творчості Августина, Нестора Літописця чи Сима Цяня ми бачимо втілення *теології історії*. В наш час вона виокремилася в окрему галузь, що осмислює природу історії, її внутрішню логіку та духовну основу [13].

Якщо ж теолог осмислює моральні норми, ідеали та цінності релігійного життя він розвиває *моральну теологію*. Ця її культурна форма універсальна, вона зустрічається в самих різних релігіях чи духовних доктринах. Це практичний вимір теологічного мислення, обґрунтування засад релігійної моралі. І тут пригадуються не лише великі християнські моралісти Йоанн Златоуст, Єфрем Сирін, але й Конфуцій, Мойсей, Сократ, Л. Толстой, А. Швейцер. У кожного з них, крім власної моральної теології, було вчення

про абсолютне буття. В структурі всіх сучасних теологій представлена *теологія моралі*, як важлива практична складова релігійного життя.

Релігійний мислитель цілком може осмислювати суспільні проблеми, питання про роль релігії в суспільстві, її участь в політиці, публічному житті, праві, в формуванні громадянського суспільства, економіки, обговорювати особливості політичних систем та режимів. Тоді теолог створює *суспільно-політичну теологію*. Найкращим прикладом для ілюстрації таких уявлень є «компендіум соціальної доктрини» католицької Церкви, а також ціла низка, так званих, соціальних теологій, що виникли в ХХ ст. [15, с. 1043]. В Україні нещодавно вийшли спеціальне видання присвячене обговоренню проблем публічної теології [7].

Існує тісний зв'язок і аналогія теології з філософією. Зрозуміло, що релігія – це, перш за все, віра в надприродне і діяльна система поклоніння йому. Але релігія має й власний раціональний потенціал, вона створює систему віровчення, *доктринальну теологію* – теорію віри на основі Одкровення. В християнстві формування системи догматів та догматична теологія залежали від певної філософії, її методів, категорій, підходів [20]. В кожній релігії є власна доктринальна система, яка є вченням про Священне.

Але безпосереднім прикладом присутності філософії в релігії є філософська теологія, яка хоча і є частиною релігійного дискурсу, але виходить за межі догматики. *Філософська теологія* («природна теологія») – і є раціональним вченням про Бога, створеним з використанням потенціалу й методів філософії незалежно від істин віри та Одкровення. Філософська теологія може мати або відносну автономію в межах дискурсу Церкви, або виступати незалежним від ортодоксії способом філософського осмислення віри [6, с. 171-175].

Прикладом використання філософської теології як в Церкві так і за її межами є *релігійна філософія*. Це видова форма релігійної раціональності, що є сукупністю заходів філософського осмислення феномену релігії. Крім розуму, засобами осмислення релігії тут виступають віра, інтуїція, досвід [12]. Вона допускає значну ступінь свободи в інтерпретації доктрини та Одкровення, здатна створювати альтернативну щодо ортодоксії модель прочитання релігійної картини світу. Показовий приклад розвитку релігійної філософії демонструють гностики, чисельні представники християнської гетеродоксії, український філософ Г. Сковорода, або речники російської релігійної філософії В. Соловйов, М. Бердяєв, С. Франк, Л. Карсавін. Усі вони утворювали вчення альтернативні щодо офіційного віровчення Церкви.

Починаючи з античності теологія була вищою частиною *метафізики* – «теорії, що займається неемпіричними об'єктами», чи «вченням про фундаментальні структури суцього» [2, с. 25]. Вона має багато історичних форм та модифікацій, але завжди являє собою вкрай систематизоване, понятійне й рефлексивне мислення, яке будується на кшталт наукового. Від характеру метафізики залежить і характер теології, яка набуває явних метафізичних ознак. Домінування саме цього типу теологізування ми можемо спостерігати у Аристотеля, Прокла, Р. Декарта, Б. Спінози, Г. Лейбніца, К. Вольфа, Й. Фіхте та Г. Гегеля, які були не лише філософами-метафізиками, але в рівній мірі метафізиками-теологами. Зрозуміло, що далеко не вся теологія може й повинна відповідати стандартам й критеріям утвердженими метафізикою.

Побудові теологічних вчень може послужити і наука. Хоча сама по собі теологія не є наукою - системою об'єктивних, системно організованих і обґрунтованих знань про світ, але чимало хто з мислителів намагався довести *науковий характер теології* чи побудувати теологію за моделлю науки (Прокл, Фома Аквінський, Абельяр). Вони праві в тому, що теологія здатна інтегруватися із завданнями наукового пошуку, претендувати на метанауковий статус, засвоїти проблематику й категорії науки. І мова не про християнську науку Мері Бейкер Едді чи сайєнтологію. Зараз існують цілком серйозні проекти, що говорять про можливість створення *теїстичної науки* – системи знань, заснованих на принципах теїстичного еволюціонізму та реалізму (Дж.П. Мореленд, Е. Плантінга, С.К. Мейєр, Ф.Е. Джонсон) [8].

Нарешті, в епоху постмодерну теологія має підстави бути справжньою *гуманітарною наукою* – систематизованим, теоретичним, академічним університетським знанням про людину та Бога. Як гуманітарна наука теологія є частиною гуманітарного знання, поряд з філософією, історією, релігієзнавством, філологією, етикою та естетикою. Саме завдяки своїй науковій формі теологія стала університетською дисципліною, яка увійшла в стандарти викладання світських вузів [9, с. 9].

Нарешті, основою теології може бути містичний досвід з якого виникає *містичний дискурс*, що може набути теологічних форм. Містична теологія - «сукупність теологічних і філософських доктрин, що виправдовують, осмислюють і регулюють» містичну практику [1, с. 579]. Свої ідеї містична теологія черпає переважно в містичному досвіді – релігійних, екстатичних переживаннях в яких людина відчуває безпосередню єдність з Абсолютом. Сам по собі акт містичного переживання є досить рідкісною здатністю містичної інтуїції, прагненням вийти за межі розуму та власного «Я». Зрозуміло, що можна бути обдарованим містиком і не вдаватися до теології, але якщо містик створює релігійне вчення на основі власного містичного досвіду, то він починає богословствувати. Загалом для містичної теології властиві ірраціоналізм, інтуїтивізм, парадоксальність, символізм, апофатизм. Існує ціла низка геніальних теологів-містиків Ямвліх, Ісак Сирін, Симеон Новий Богослов, Парацельс, М. Екхарт, Я. Бьоме, Е. Сведенборг.

Але чи можемо ми вийти за межі релігійно-сакрального світобачення в пошуку теології? На наш погляд теологія не обмежується лише релігійною формою свого буття. Поряд з релігійними, релігієзнавство визнає існування квазірелігійних явищ [5]. Ще П. Тілліх та М. Бердяєв відносили до них політичні ідеології, вчення політичних таємних організацій (масонство), практики громадянської та природної релігій. І хоча вони не мають трансцендентного виміру, але, подібно до релігій, абсолютизують свої ідеї, встановлюють недоторкані авторитети, визначають апріорні істини, поставляють культ вождів, імперій та націй, фактично «сакралізують» своє знання, долучення до якого зрівнюється з духовним пробудженням; нав'язують поклоніння ідеям та носіям вищої істини. Доктрина і практика таких ідеологій схожа на релігійну, хоча не має суто релігійних завдань – спасіння, святості та єдності з Богом.

Відповідно такі політичні квазірелігійні доктрини розробляють власну *політичну квазітеологію*, яку мають досліджувати не лише історики, політологи, культурологи, але й релігієзнавці. Останніх цікавить в політичних ідеологіях чи філософськи-окультурних доктринах їх квазірелігійний аспект. В цьому сенсі націоналізм, і навіть комунізм, мають

власну квазітеологію – систему незмінних віровчень, доктринальних положень, практичних істин, обов'язкових для сповідування та виконання [19].

Поряд з виокремленням основних культурних типів теології можна в кожному з них побачити чималу *багатоманітність теологічних жанрів* та навіть *стилів*. Так, моральна теологія може бути морально-ригористичною, морально-схоластичною, містико-моральною. Художньо-символічна форма теології може мати алегорично-поетичний, художньо-символічний жанр та багатоманітність стилів кожного. Філософська теологія, в залежності від синтезу з певною філософською методологією, може бути феноменологічною, герменевтичною, діалектичною, трансцендентальною, апофатичною, катафатичною. А в залежності від форм філософії теологія може бути діалогічною, метафізичною, екзистенційною, аналітичною. А наукова теологія може стати аксіоматично-аподиктичною, досвідно-емпіричною. Зараз відбувається активне формування самостійної галузі - *теології науки і техніки*, яка включає богословське осмислення усіх наук. В ХХ столітті все більш активно розвиваються соціально-політична теологія як політична теологія [10], теологія культури [3], теологія праці [4], феміністична теологія [17], чорна теологія [11], теологія статі та тіла [16], теологія революції [14], тощо. Містична теологія може бути окультино-гностичною, аскетичною, тощо. Нарешті, існують різні форми квазітеології - націонал-теологія, традиціоналістська теологія, теологія природної та громадянської релігії.

Але чи розчиняється теологія у різних культурних формах? Насправді, через свою присутність в них вона знаходить саму себе, виділяється власне теологія як така - теологія Церкви, людини та Бога. В кожній історичній конфесії вони мають свою специфіку та свої версії.

Запропонований підхід підкреслює, що теологія, як і філософія, в сучасному плюралістичному дискурсі, є універсальною формою, що може адаптуватися до самих різних явищ культури – міфу, поезії, мистецтва, моралі, філософії, науки, права, політики, містики. Синтез з певними культурними мовами й обумовив багатоманітність типологічних форм теології: моральної, художньо-символічної, наративної, філософської, наукової, політичної, містичної. Таким чином, теологія є універсальним метадискурсом здатним адаптуватися до історичних форм буття культури і виявити універсальну для всіх культур та релігій типологію теологій.

Література:

1. *Аверинцев С. С.* Собрание сочинений. София – Логос. Словарь / С.С. Аверинцев; Под ред. Н.П. Аверинцевой и К. Сигова. – К.: Дух і літера, 2006. – 902 с.
2. *Баумейстер А.* Буття і благо. Монографія / А. Баумейстер. – Вінниця: Т.П. Барановська, 2014. – 417 с
3. *Ершова И.И.* Теология культуры, экзистенциальная теология / И.И. Ершова // Религиоведение. Энциклопедический словарь. – М.: Академический проект, 2006. – С. 1046-1047.
4. *Ершова И.И.* Теология труда / И.И. Ершова // Религиоведение. Энциклопедический словарь. – М.: Академический проект, 2006. – С. 1054-1055.
5. *Забияко А.* Теологические трактовки квазирелигий (концепции И.Ваха и П. Тиллиха) / А.П. Забияко // Проблема демаркации науки и теологии: современный взгляд. – М.: ИФРАН, 2008. – С. 126-143.

6. *Кимелев Ю.А.* Философия религии: Систематический очерк / Ю.А. Кимелев. – М.: Изд. дом «Nota Bene», 199. – 424 с
7. *Кирило (Говорун), архім.* Українська публічна теологія / Кирило (Говорун). – К.: Відкритий Православний Університет Святої Софії-Премудрості, Дух і Літера, 2017. – 144 с.
8. *Морлэнд Дж. П.* Теистическая наука и методологический натурализм / Дж. П. Морлэнд // <http://www.christusimperat.org/ru/node/14484>
9. *Назаров В.И.* Введение в теологию: Учебное пособие / В.И. Назаров. – М.: Гардарики, 2004. – 320 с.
10. *Несмиянова О.В., Семанов А.М.* Политическая теология / О.В. Несмиянова, А.М. Семанов // Религиоведение. Энциклопедический словарь. – М.: Академический проект, 2006. – С. 774-775.
11. *Несмиянова О.В., Семанов А.М.* Черная теология / О.В. Несмиянова, А.М. Семанов // Религиоведение. Энциклопедический словарь. – М.: Академический проект, 2006. – С. 1184.
12. *Овсиенко Ф.* Религиозная философия // Религиоведение. Энциклопедический словарь. – М.: Академический проект, 2006. - С. 865-866.
13. *Овсиенко Ф.Г.* Теология истории / Ф.Г. Овсиенко // Религиоведение. Энциклопедический словарь. – М.: Академический проект, 2006. – С. 1045.
14. *Овсиенко Ф.Г.* Теология революции / Ф.Г. Овсиенко // Религиоведение. Энциклопедический словарь. – М.: Академический проект, 2006. – С. 1050-1051.
15. *Овсиенко Ф.Г.* Теологии социальные / Ф.Г. Овсиенко // Религиоведение. Энциклопедический словарь. – М.: Академический проект, 2006. – С. 1043.
16. *Овсиенко Ф.Г.* Теология человеческого тела / Ф.Г. Овсиенко // Религиоведение. Энциклопедический словарь. – М.: Академический проект, 2006. – С. 1056-1057.
17. *Третьяков А.В.* Теология феминистская / А.В. Третьяков // Религиоведение. Энциклопедический словарь. – М.: Академический проект, 2006. – С. 1055-1056.
18. *Христокін Г.* Культурні форми буття філософії: типологічний аспект / Г.В. Христокін // Схід: аналітично-інформаційний журнал. - № 4 (136). - 2015. – С. 90-96.
19. *Христокін Г.* Проблема пошуку предметного поля теології / Г.В. Христокін // «Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах»: Міжнародна науково-практична конференція, що відбулася 24-25 листопада 2017 року у місті Львові [у друці].
20. *Христокін Г. В.* Філософія як методологічна основа теології / Г. В. Христокін // Актуальні проблеми філософії та соціології. Науково-практичний журнал. – 2016. – Випуск. 13. – С. 81-85.
21. *Хромец В.Л.* Теологическое знание и теологическое образование в контексте образовательной политики Украины / В. Л. Хромец // Державно-конфесійні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку / за ред. В.Д. Бондаренка та І.М. Мищака. - К.: Видавництво НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. - С. 477-482.
22. *Чорноморець Ю.* Методологія православної теології: джерела, розвиток, сучасність / Ю. Чорноморець; [Інтернет ресурс: 3.12.2017] // <https://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/5884-metodologiya-pravoslavnoyi-teologiyi-dzherela-rozvitok-suchasnist.html>
23. *Чорноморець Ю.* Теология как наука / Ю. Чорноморець; [Інтернет ресурс: 3.12.2017] // <http://pandia.org/text/78/226/14440.php>
24. *Чорноморець Ю.* Теология як наука і предмет викладання: на шляху до концепції світської теологічної освіти в Україні / Ю. Чорноморець; [Інтернет ресурс: 3.12.2017] // <https://www.religion.in.ua/main/daycomment/11403-teologiya-yak-nauka-i-predmet-vikladannya-na-shlyahu-do-konceptsiyi-svitskoyi-teologichnoyi-osviti-v-ukrayini.html>
25. *Шохин В.К.* Теология. Введение в богословские дисциплины: Учебно- методическое пособие / В.К. Шохин. – М., 2002. – 122 с.